

NÉMETH KRISZTINA¹

AZ ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS FÉNYTÖRÉSEI

A KERTÉSZET ÉS A TÉRBELI, TÁRSADALMI MOBILITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI EGY TANYÁN ÉLŐ NŐ TÖRTÉNETÉBEN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.1>

ABSZTRAKT

A tanulmány egy tanyán élő egyedülálló idős nő történetén keresztül arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyiben tekinthető a fóliasátras kertészet a társadalmi mobilitás, avagy a boldogulás útjának. Az egyéni élet- és munkatörténetet egyfelől tágabb társadalmi összefüggésekben, a kertészet, mint kollektív mobilitási csatorna (Szelényi 1992:150) felől értelmezi, másfelől a boldogulás lehetőségét a mezőgazdasági termelést meghatározó párkapcsolati kooperáción keresztül, azaz a társadalmi nemi egyenlőtlenségek felől is vizsgálja. Az esettanulmány a társadalmi előrelépés lehetőségét behatároló strukturális korlátok és egyéni ambíciók összjátékát Bourdieu (2000) kései habitus fogalmán keresztül értelmezi, és külön figyelmet szentel a „testbe írt” tudásokra és társadalmi tapasztalatokra. Az önkizsákmányolás fogalmával egyszerre vizsgálhatók a strukturális korlátok, a társadalmi nemi egyenlőtlenségek, valamint a testi tapasztalatok és a saját testhez fűződő viszony, miközben a fogalom a hagyományos paraszti életmód és a bérmunkáslét közötti átmenetet, valamint a tanyai térbe ágyazott mobilitási mintázatokat is új megvilágításba helyezi. Az önkizsákmányolás fogalmára épített elemzésben ugyanakkor mindvégig feszültség van a két értelmezői perspektíva, a kutató nézőpontja és a saját megélt életösszefüggéseiről beszélő interjúalany nézőpontja között. Az esettanulmány ezért az önkizsákmányolás fogalmát problematizálva igyekszik megvonni az értelmezés határait.

Kulcsszavak: térbeli és társadalmi mobilitás, habitus, test, önkizsákmányolás, ágencia, kertészet

¹ Tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete

LAYERS AND MEANINGS OF SELF-EXPLOITATION

THE NEXUS BETWEEN HORTICULTURE, SPATIAL AND SOCIAL MOBILITY IN THE STORY OF A WOMAN LIVING ON A SMALL FARM

ABSTRACT

This paper analyses the family and life history of an old single woman who lives in a traditional farmhouse, and seeks to understand under what circumstances and to what extent vegetable growing can be considered as a way of social mobility or advancement. This individual story is interpreted firstly in a broader social context considering vegetable growing as a channel of collective mobility (Szelényi 1992: 150), secondly in the context of gender inequalities, since cooperation within a partnership strongly influences the chances of prosperity among agricultural producers. The fine dynamics of structural constraints and individual ambitions, which ultimately define the chances of social advancement, are interpreted through the lens of the Bourdieusian habitus concept which allows scrutiny of elements of know-how and social experience “written in the body” (Bourdieu 2000). The notion of self-exploitation allows examination of structural constraints, gender inequalities and the relationship to one’s own body, while it also links and explains the traditional peasant lifestyle and local patterns of social and spatial mobility. Although this analysis draws on the notion of self-exploitation, there is a tension between the two interpretative positions: the researcher’s analytical stance and the perspective of the interviewee who represents her own lived experiences and their meanings in her story. This tension complicates the analysis but also helps to establish limitations regarding the use of this notion and the scope of interpretation.

Keywords: spatial and social mobility, habitus, body, self-exploitation, agency, vegetable growing

AZ ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS FÉNYTÖRÉSEI

A KERTÉSZET ÉS A TÉRBELI, TÁRSADALMI MOBILITÁS ÖSSZEFÜGGÉSEI EGY TANYÁN ÉLŐ NŐ TÖRTÉNETÉBEN

Máriával a posztdoktori kutatásom² egyik terepén, egy kertészeti hagyományairól híres alföldi város tanyavilágában találkoztam. A története szinte teljes mértékben immobil, ami jó kiindulópontot nyújt a hagyományos paraszti lét és a térbeli-társadalmi mobilitás viszonyának vizsgálatához. Ugyanakkor a helyben kimunkált kertészeti hagyományok és az erre ráépülő a második gazdasághoz kötődő zöldségtermesztés sajátos társadalmi mobilitási csatornát jelent, ami kijelöli a társadalmi mobilitás helybeli horizontját (parasztpolgárosodás) és dinamikáit (Szelényi 1992, Márkus 1979, Órszigethy 1986). Az esettanulmány azonban nem a történeti és a társadalmi nagycsoportok közötti kontinuitás kérdését vagy a (paraszt)polgárosodás lehetőségeit firtatja, hanem a kertészet, a fóliás zöldségtermesztés, mint társadalmi mobilitási út „járhatóságát” vizsgálja egy egyéni eseten keresztül a habitus fogalmával. Az elemzés ezért különösen a bér munkás és az önálló termelői, vállalkozói lét közötti köztes életmódra, a „paraszt-munkás” avagy „utóparaszti” életformára fordít figyelmet (Kovács T. 2018, Márkus 1979, 1991, Szelényi 1992).

Az elemzés másik fontos fogalma az önkizsákmányolás, ami egyszerre jelent kemény fizikai munkát, túlmunkát, a fogyasztás visszafogását, valamint az erre épülő életmódot, illetve mindezek testi lenyomatát. A paraszti munkaethozban gyökerező, a második gazdaságot és voltaképpen az egész szocialista modernizációt fémjelző önkizsákmányolás vizsgálható a habitus fogalmán keresztül. Bourdieu kései habitus fogalma (Bourdieu 2000, 2002) különösen alkalmas arra, hogy az önkizsákmányolás habituális tartalmait, főként a testbe vésett társadalmi helyzetet és tapasztalatokat és a saját testhez fűződő viszonyt is vizsgálat tárgyává tegye. Az esettanulmány végül reflektál az önkizsákmányolás fogalmának empirikus használhatóságára is, mivel az elemzést végigkísérte a kutatói fogalomhasználat és az egyéni, megélt tapasztalatokat értelmező narratíva közötti feszültség.

² A tanulmány a *Marginalizáció és (im)mobilitás: a habitus dinamikája* (124455 számú projekt) a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással a posztdoktori (PD_17) pályázati program keretében készült. A terepmunka és a posztdoktori kutatás kapcsolódik a *Helyi közpolitikák és a marginalitás (újra)termelődése hanyatló városokban* (119465) című, Virág Tünde által vezetett NKFIH kutatáshoz.

FOGALMI KÖZELÍTÉS: AZ ÖNKISZÁKMÁNYOLÁS KONTEXTUSAI

Az önkiszákmányolás paraszti hagyományokban gyökerező alapjai

Csajanov³ szerint a parasztgazdaság a munka és fogyasztás egyensúlyán alapul, amit a kedvezőtlen gazdasági körülmények az önkiszákmányolás felé tolhatnak (Molnár 2004). A fogyasztás visszafogása és a kemény munka a hagyományos paraszti gazdálkodás alappillére, a „parasztpolgárosodás” egyik katalizátora (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986], Juhász 2006, Márkus 1979 Szelényi 1992), de megjelenik a szegényparaszti értékrendben is a szűkösség, a „kényelmetlen élet”, magától értetődő elfogadásában (Erdei 1973 [1938], Márkus 1991). A túlmunka a második gazdasághoz kötődő mobilitási és boldogulási formák alapja; az önkiszákmányolás fémjelezte a szocialista („felemás”) modernizációt (Andorka 2006). Ebből kiindulva önkiszákmányoláson alapvetően az életmódszerűen rögzült, akár az egyéni fiziológiai szükségleteket is negligáló, feszített és tartós túlmunkát, valamint ezek testbe írt következményeit értem. Habitualis volta mellett az önkiszákmányolás társadalmi értelemben a boldogulás (anyagi gyarapodás, jobb életkörülmények megteremtése vagy társadalmi mobilitás) érdekében hozott áldozatként is értelmezhető, voltaképpen egy olyan egyéni vagy családi stratégia, ami más erőforrás híján, az egyén munkaerejét aknázza ki a társadalmi helyzetből fakadó hátrányok ellensúlyozására, „ledolgozására”.

A kertészet és később a második gazdaságban kibontakozó fóliasátras zöldségtermesztés ennek a sajátos, önkiszákmányoláson alapuló mobilitási útnak, illetve boldogulási stratégiának egyik markáns típusa (Molnár 2004, Őrszigethy 1986, Szelényi 1992). A kertészet a 20. században olyan sajátos, a kis- és a középparasztok előtt egyaránt nyitott, „kollektív mobilitási” csatorna (Szelényi 1992:150) volt, ami mind a (fél)proletarizációs, mind a parasztpolgárosodás, mind a megszakított polgárosodás elméleti keretei között értelmezhető (lásd például: Erdei 1973 [1938], Kovách 1988, 2012, Juhász 2006, Kovai–Vigvári 2020, Márkus 1991, Szelényi 1992). A második gazdaságbeli boldogulási és mobilitási stratégiák vidéken eredetileg a mezőgazdasági nagyüzemekhez és azok lefedetlen „réseikhez” kötődtek; alapvetően a jövedelemkiegészítést (esetleg –felhalmozást) szolgálták. Bizonyos esetekben a munkaidő utáni családi termelés árutermelő kisvállalkozássá fejlődhetett (Juhász 2006, Kovách 1988, Kovács T. 2018, Kuczi 1991, Márkus 1979, 1991, Szelényi 1992, Vigvári–Gerőcs 2017).

Az elemzés kiindulópontja a vizsgált tanyavilág termelési hagyományaiiba beágyazott kisüzemi kertészeti termelés, ami előbb szabadföldi, öntözéses, majd fóliasátras zöldségtermesztés formájában terjedt el és vált meghatározó mobilitási csatornává. Bár a kertészet már a II. világháború előtt is az árutermelés irányába fejlődött (Szelényi 1992), a mezőgazdaság kollektivizálása ebből inkább a „paraszt-munkás” lét kontinuitását erősítette meg. E kettősséget, avagy a paraszti és a munkáslet közötti átmeneti életformákat erősítette, hogy a zöldségtermesztés elsődlegesen a nagyüzem keretei között végzett bérmunkaként folyt, ami a munkaidő után a második gazdaság keretei között kisüzemi árutermelésként folytatódott. Ez a bérmunka és a jövedelemkiegészítésként végzett termelés kombinációján alapuló (félproletár) stratégia jelentette a kiindulópontját mind a szegényparaszti háttérű utóparasztok, avagy paraszt-munkások (Márkus 1991), mind a „polgárosodási pályára lépő”, korábbi közép-és nagygazdák boldogulásának, miközben eltérő mobilitási (polgárosodási) lehetőségeket rejtett magában (Kovách 1988, Szelényi 1992, Juhász 2006). Szelényi Iván (1992) a döntő különbséget az árutermelő paraszt-munkások (például a kertészek) és a (proto)vállalkozók között abban látja, hogy az előbbiek számára a mezőgazdasági árutermelés a bérmunka melletti jövedelemkiegészítés, amit alapvetően fogyasztásra fordítanak, miközben tartózkodnak a nagyobb volumenű beruházásoktól. A vállalkozói szemlélet

3 A. Csajanov elméletét tágabb értelemben, a háztartások boldogulásának és migrációs döntéseinek értelmezéséhez használja Melegh Attila szerzőtársaival: Melegh et al. 2018.

viszont éppen a jövedelemkiegészítésen és a fogyasztáson túlmutató tőkefelhalmozásban és a kockázatvállalásban rejlik, ami feltételezi, hogy a (proto)vállalkozás kilép a háztartás (alapvetően a családi fogyasztást szolgáló) hatóköréből, és piacorientált árutermelésen alapuló professzionális (kis)vállalkozássá válik (Kovách 1988, 2012, Kuczi 1991, Szelényi 1992, Vigvári–Gerőcs 2017). E keretek között a vállalkozás motorja már nem csupán a saját munkaerő kíméletlen kizsákmányolása⁴ (azaz a félproletár, avagy paraszt–munkás életmód lényegét jelentő önkizsákmányolás), hanem a tőkefelhalmozás és a kockázatvállalás (Szelényi 1992, Kovács T. 2018). Az ilyesfajta családi kisüzem azonban a második gazdaság keretei között sem volt gyakori; ezt jelzi a „középrétegesedés” és a „kispolgárosodás” fogalma: a rendszerváltás után a korábbi (proto)vállalkozók nem váltak tömegesen vállalkozóvá, bár a családi kistermelés (utó)paraszti formái fennmaradtak (Kovách 1988, 2012, Kovács T. 2018). A polgárosodás ugyanakkor a paraszti kultúrától eltérő iskolai és foglalkoztatási mobilitási utakat, értékorientációkat mentalitást és életmódot is feltételez (Juhász 2006, Szelényi 1992).

Az önkizsákmányolás szempontjából a mezőgazdasági proletár, főként a félproletár (utóparaszti vagy paraszt-munkás) életmód, valamint a parasztpolgári hagyományokból kinövő (proto)vállalkozói stratégiák elhelyezhetők egy kontinuumon (Szelényi 1992, Kovács T. 2018). Összeköti őket a kemény fizikai munka ethosza, a mozgósítható tőkék szűkössége, valamint a térbeli és társadalmi hátrányok kompenzálására tett erőfeszítések. Következésképpen az ideáltipikusan elkülöníthető stratégiák távolodhatnak vagy közelednek, egymásba alakulhatnak akár a külső gazdasági nyomás (munkaerőpiaci változások, konjunktúra), akár a családi hatások (a családi állapot megváltozása vagy párkapcsolati hatások) következtében. Az önkizsákmányolás voltaképpen a második gazdaság keretei között kibontakozó társadalmi előrelépés (az anyagi boldogulás, illetve a társadalmi mobilitás, avagy a polgárosodás) „ára” (Andorka 2006, Szelényi 1992, Juhász 2006, Márkus 1979). A megfeszített munka azonban a társadalmi változások, gazdasági fellendülések és visszaesések miatt nem feltétlenül vezetett eredményre. Az erőfeszítések esetenként a csökkenő reálbérek kompenzálására, a státusztartásra, vagy arra sem voltak elegendőek (Kovách 1988, Csurgó 2002, Kovács 2018, Kovai–Vigvári 2020, Vigvári–Gerőcs 2017). A megfeszített munka célja sokszor nem is a saját, hanem a következő generáció státuszának előre mozdítása volt, ezért az önkizsákmányolás intragenerációs mintázatainál sokkal jelentősebbek lehetnek az intergenerációs hatások. (Ez a paraszti, utóparaszti hagyományok felszámolásaként is értelmezhető (ld. pl. Márkus 1979, 1991).

Az önkizsákmányolás időben és térben stabil mintái ugyanakkor azt mutatják, hogy az nemcsak a paraszt és a polgár, illetve a paraszt- és munkáslét közötti átmenetet kíséri (Márkus 1991, Szelényi 1992, Kovách 1988), hanem az a vidéken élő, gazdasági, társadalmi erőforrásokkal kevésbé ellátott rétegek életmódjának tartós eleme, ami megmutatkozik a túlmunkában, a kétlakiságban és az ingázásban, a kalákában vagy a „fusizásban” (Andorka 2006, Kovách 1988, 2012, Kovács 2018, Kuczi 2011, Márkus 1991, Sik 1988, Szelényi 1992, Vigvári 2016). Az alacsony bérmunkából származó jövedelem kiegészítésének kényszere, így tehát az önkizsákmányoló életmód túlmutat a második gazdaság keretein és a vidéki tereken: időben és térben állandó mintázatai miatt a jelenség globális perspektívából is értelmezhető (Vigvári–Gerőcs 2017). Az önkizsákmányolás mindazonáltal nem pusztán racionális stratégia, hanem a habitusba (testbe) vésett munkarutinok és bensővé tett közösségi elvárások és cselekvési módok rendszere, nem vagy alig reflektált „létmód” (Bourdieu 2000:144, Fáber 2018, Hadas 2021). Mindez afelé mutat, hogy az önkizsákmányolás stratégiái és részben öntudatlanul működő cselekvési mintái mikroszinten is vizsgálhatók, mind család-, mind élettörténeti metszetben.

⁴ A saját munka értékét szisztematikusan figyelmen kívül hagyó, ezzel nem kalkuláló „önkizsákmányoló” boldogulási stratégiákat elemzi Melegh Attila szerzőtársaival (Melegh et al. 2018) a külföldön végzett házi idősápolás kontextusában.

Társadalmi nemi egyenlőtlenségek

Az önkizsákmányolás fogalma a családon belüli egyenlőtlenségek, a társadalmi nemi viszonyok értelmezésében is hasznos lehet. Jóllehet a vidéki terekben működő családi gazdaságok jobbra hagyományos nemi szerepeket körvonalaznak, a hagyományos parasztgazdaság alapvetően közös termelést és kiegyensúlyozott „társgazdálkodói” szerepeket feltételez (Csurgó 2002, 2011, Erdei 1973 [1938], Molnár 2004). Kovács Katalin és Váradi Monika (1997) egy alföldi városban végzett kutatása rámutat arra, hogy a térbeli elszigeteltség és az egymásra utaltság miatt a hagyományos tanyai parasztgazdaság olyan „organikus egység” (o.n.), ami szinte kikényszeríti a felek egyenrangú együttműködését, a közös döntéseket és a munkamegosztást.

Ugyanakkor a családi kisüzemi termelés, a kertészet kifejezetten kedvez a női egyenrangúságnak, mivel bővíti a nők döntési jogköreit és növeli az önállóságukat. A közvetlen piaci értékesítés teret adott a nők munkabírásának, üzleti érzékének és öntudatának kibontakozásához. Molnár Ágnes (2004) a „kiskanizsai saskák” példáján bemutatja, hogy miként kamatoztatták már a 19. század végétől nők generációi a családon belüli női (anya–lánya, anyós–meny stb.) együttműködések. Az erre alapozott mezőgazdasági kistermelés jövedelmezősége, valamint az önállóság, a munkabírás és ágencia tapasztalata eközben erősen befolyásolta a családon belüli szerepeket és a nőket mind nagyobb döntési jogkörökhöz juttatta. Őrszigethy Erzsébet szociográfiája (1986) hasonló összefüggéseket talál a Galga-menti településeken, ahol ugyancsak a kertészet és a közvetlen piaci értékesítés volt a nők növekvő egyenrangúságának alapja. Hasonló mintázatra mutat rá Márkus István Nagykörsőről írt munkájában (1979): sokszor a nők vitték piacra a megtermelt zöldségeket, míg a férfiaknak a téveszkekben betöltött teljes állásuk mellett jobbra csak kiegészítő szerep jutott ebben. Következésképpen elég általános volt, hogy ezekben a családokban a nők diszponáltak a profit felett. Ahogy azonban a második gazdaságbeli fóliás termelés jövedelmezőbbé vált, a férfiak egyre érdekelttebbé váltak benne. Ez egyfelől mélyítette a férfiak és nők közötti kooperációt, ami esetenként bizonyos háztartási munkákra is kiterjedt (Molnár 2004, Őrszigethy 1986). Másfelől a rendszerváltás megmutatta a munkaerőpiachoz éppen a kisüzemi termelés miatt kevésbé kötődő nők pozíciójának sérülékenységét. Ők eleve könnyebben hagyták ott fizetett állásukat a kisüzemi családi gazdaság miatt; később, a vidéki munkahelyek megszűnésével vagy teljesen kiszorultak a munkaerőpiacról, vagy kényszerből kezdték újra a családban női munkaként számon tartott piacozást (Kovács–Váradi 1997, Molnár 2004). *Visszaháziasszonyosodásuk* (Németh 2007: 263) következtében a munkájuk is visszahúzódott a háztartás keretei közé, és (újra) láthatatlanná vált (Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi 2006).

A mezőgazdasági termelésben betöltött „társgazdálkodói” szerep, bár döntési jogköröket, öntudatot és növekvő ágenciát nyújt a kertészkedő-piacozó nőknek, nem feltétlenül jelent kooperációt és fejlett munkamegosztást a háztartáson belüli reprodukív munkákra nézve. Jóllehet az anyagi prosperitás mögött az önkizsákmányolás egészen extrém példái állhatnak (Molnár 2004, Őrszigethy 1986), a nemi egyenlőtlenségek a termelésen kívül is nagy munkaterheket vetítenek előre. Az önkizsákmányolás lehetősége ugyanis szintúgy benne rejlik a tradicionális családformában és a „gazdasszony” a gazdaság működtetésének *alárendelt* reprodukív munkájában, mint az átmeneti családtípusként leírt, bérmunka mellett „háztájizó feleségek” „szabadidős” jövedelemtermelésében (Csurgó 2002, 2011). Kovács Katalin és Váradi Monika (1997) kutatása is rámutatott arra, hogy a gyereknevelés és a háztartásvezetés többletfeladatát a kisvárosi nők szinte társadalmi pozíciótól függetlenül a saját kötelességüknek tekintik, és nemigen gondoltak a megosztásukra. Jóllehet alapvetően a hagyományos nemi szerepfelfogás továbbra is elterjedt, napjaink családi vállalkozásaiban egyenrangú félként résztvevő „farmerfeleségek” életében ugyanakkor jóval kiegyensúlyozottabb a nemi munkamegosztás (Csurgó 2002, 2011, Csurgó–Megyesi 2006). Itt megjelenik az „önkímélés és egymás kímélésének” (H. Sas, idézi Molnár 2004: 188) emancipatorikus lehetősége is: a kész termékek és piaci szolgáltatások megvásárlása tehermentesítheti a nőket

a reprodukzív munka bizonyos kényszerei alól (Csurgó 2002). Az önkímélet lehetősége ugyanakkor nagy (és a jelek szerint növekvő) társadalmi különbségeket mutat.⁵

Az önkizsákmányolást mindazonáltal nem tekintem eredendően vagy kizárólagosan női jelenségnek. Egyfelől azért, mert annak erős térbeli és társadalmi meghatározottságai vannak társadalmi nemtől függetlenül is (például a vidéken, még inkább kistelepülésen élés, az alacsony jövedelem, a hagyományos mezőgazdasági munka), másfelől azért, mert a nemi egyenlőtlenségek a családi munkamegosztáson, szerepegyeztetéseken, döntéseken keresztül folyamatosan formálódnak (Csurgó 2002, 2011, Megyesi–Csurgó 2006, Molnár 2004). Az alsóbb osztályokhoz tartozó vidéki nők többletterhei ugyanakkor olyan tartós mintázatokba rendeződnek, amelyek azt mutatják, hogy a társadalmi és térbeli hátrányok mellett a hagyományos női szerepelvárások a reprodukzív munkák terén is többletmunkára hajlamosítanak, így az önkizsákmányolást sem korlátozzák „pusztán” a bérmunkára vagy a mezőgazdasági termelésre (Gregor–Kováts 2019, Gábrriel 2019, Kovács–Váradi 1997, Fekete 2020, Váradi 2018).

A saját testhez fűződő viszony

Az önkizsákmányolás fogalmán keresztül végül az egyén önmagához, a saját testéhez és az egészségéhez fűződő viszonya is problematizálható. Bourdieu kései habitusfogalma (Bourdieu 2000, 2002) a testet a „*memory pad*”-ként értelmezi (Bourdieu 2000: 141), amivel a közvetlenül a „testbe vésett” társadalmi tapasztalatokat is vizsgálat tárgyává teszi. Ily módon nem csak a begyakorolt és öntudatlanul kivitelezett mozdulatok, a testtartás vizsgálható például a hekszisz fogalmával (Bourdieu 1984, 2000, 2002, Fáber 2018, Hadas 2021), hanem a test fizikai állapota is. A test ugyanis rögzíti a fizikai megerőltetés, a túlmunka és túlhajszoltság (alváshiány, időhiány, stressz) tapasztalatait, ami megmutatja, hogy miként „hagy lenyomatot” a testben a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeket kompenzálni igyekvő, belső normává tett önkizsákmányoló életmód. Ez egyfelől megmutatkozik a rossz fizikai állapotban, a túlerőltetésből származó betegségekben, mozgásszervi bajokban, másfelől a testhez való viszonyban: a fogyasztás visszafogásában, a fájdalom ignorálásában és a saját testi erő kíméletlen kiaknázásában. Az önkizsákmányolás végső soron azon társadalmi tapasztalat testi lenyomata, hogy erőforrások híján a boldogulás csak komoly erőfeszítések árán, megfeszített munkával lehetséges. Mindezt legitimálhatja vagy normalizálhatja a „kényelmetlen élet” (Márkus 1991) generációs tapasztalata, miközben ezt a családon belüli hagyományos társadalmi nemi munkamegosztás további „láthatatlan” munkákkal súlyosbíthatja (vö: Gregor–Kováts 2019, Csurgó 2002). Ez az általam vizsgált tanyai térben is hozzá tartozik a mindennapokhoz.

⁵ Az erőforrások szűkében élő vidéki nők nem csak az alacsonyan fizetett (bér)munka és a láthatatlan munka összeegyveztetésével, hanem egyre növekvő gondoskodási terhekkel is küzdenek, amit a lokális intézményi ellátás hiánya és a hagyományos társadalmi nemi szerepek továbbélése is súlyosbít (Fekete 2020, Gregor–Kováts 2019, Gábrriel 2019, Váradi 2018).

A TANYAI TÉR JELENTÉSEI

A vizsgált mikrotér egy a kertészetéről és fóliás zöldségtermesztéséről híres alföldi tanyás város külterülete. A tanyavilág a magyar település- és társadalomtörténet egyik kitüntetett témája mind a tanyai élet kétlakisága, mind az ezzel összefüggő sajátos társadalmi mobilitási út, a parasztpolgárosodás, illetve a megszakított polgárosodás miatt (Erdei 1973 [1938], Juhász 2006, Márkus 1991, Kovách 1988, Kovács 2018, Szelényi 1992). E társadalomtörténeti, valamint életmódbeli előzmények máig alakítják a tanyai látképet. A tanya már nem kizárólag a mezőgazdasági termelés helyszíne, miként sosem volt kizárólagosan az, mivel a funkciói eleve vegyesek voltak, és időben dinamikusan változtak (Erdei 1971, Timár 1990, Vasárus–Bajmóczy–Lennert 2018, Tamáska 2013).

A látkép is visszatükrözi, hogy ez a „tanyavilág” (is) egyre inkább egy sajátos patchwork,⁶ amelyben eltérő életformák kerülnek egymás mellé (vö: Timár 1990, Vasárus–Bajmóczy–Lennert 2018). Jóllehet a hagyományos paraszti életmód már a múlté, ennek továbbélő hagyományai, a kiskerti termelés és a porta rendben tartása az itt élő idősök számára máig norma. Az ő helykötődésükben (Dúll 2015a, 2015b) nagy szerepet játszik a természet közelsége, a (sokszor már csak szimbolikus) önellátás, aminek a helyszíne és a szimbóluma a tanya. Nekik és a városból kiszoruló legelesettebbeknek a tanyagondnoki szolgálat jelenti a legnagyobb segítséget a mindennapokban. Az elhagyott tanyák a tanyai élet nehézségeit és ezen életmód felszámolására tett kísérleteket jelzik (Tamáska 2013). Bár a fóliásátrak ma is a látképhez tartoznak, akadnak használaton kívüliek is: a fiatalabbak egyre kevésbé látnak perspektívát a fóliás termelésben, és egyre kevésbé hajlandóak a nehéz fizikai munkára. A mezőgazdasági telephelyek tulajdonosai a tanyák termelési funkcióját használják, míg a lakhatási funkció a városból inkább megfizethetőségi problémák miatt kiszoruló alsó-középosztályi (Nagy 2021) és a tanyavilágra esztétizáló vagy szuburbán attitűdökkel tekintő (Németh 2022, Vasárus–Bajmóczy–Lennert 2018) középosztályi családokat vonzza.

A tanyák és fóliásátrak nem csak a paraszti, utóparaszti életmód és az önellátás szimbólumai, hanem a helyi termelési hagyományokba ágyazott „kollektív mobilitási stratégia”, a kertészet és az erre épülő fóliás zöldségtermesztés helyszínei, egyszersmind a kemény munka, az önkiszákmányolás mementói is. Ebben a tanyavilágban a porckorongsérv gyakran felbukkant az élettörténetekben, miközben a szomszédok és családtagok jellemzésének is magától értetődő fordulata volt (Kovács–Váradai 1997). A tanyán a fizikai munka nem csupán a boldogulás előfeltétele, hanem a mindennapi élet része. E tapasztalati keretben (következésképp a tanyai térben) az önkiszákmányolás jórészt észrevétlen marad, mivel a tanya és a fólia (legalábbis az itt élő idősöknek és középkorúaknak) a boldogulás és a társadalmi előrelépés eszköze és szimbóluma, egyszersmind az önkiszákmányolás tájba írt normája is.

⁶ Kovács Katalin és Váradai Monika ezzel a kifejezéssel jellemezték a vizsgált tanyavilágot az 1990-es évek közepén zajló kutatásukban. (Szóbeli közlés.)

MÓDSZERTAN

Az elemzés alapja két félig strukturált családtörténeti interjú, amit 2018-ban és 2019-ben készítettem Máriával a tanyáján. Mindkét alkalommal a tanyagondnok mikrobuszával érkeztem, és vele is mentem vissza a városba. Az interjúk az élet- és családtörténet főbb pontjain túl a tértapasztalatot és a mindennapi térhasználatot, rutinokat és a helykötődést (Düll 2015a, 2015b) firtatták. A terekhez kötődő élmények és tapasztalatok felidézésekor hagytam, hogy a válaszokat asszociációk irányítsák, ily módon az interjúfelvétel bizonyos pontokon teret engedett a narratív kérdezéstechnikának (ld.: Kovács–Vajda 2002, Kovács É. 2007, Vajda 2003).

Az elemzés lépései nagy vonalakban követik a hermeneutikai esetrekonstrukció (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Kovács É. 2007) logikáját, de nem teljesen felelnek meg annak. Mivel nem narratív életútinterjúk készültek – az élet- és családtörténet kibontakozását kutatói kérdések segítették, és nem kizárólag a visszaemlékező asszociációi szervezték (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Vajda 2003) –, az interjúátírat is más típusú szöveg, mint az élettörténeti narratíva, így részben más elemzési fogásokat igényel.

A szó szerinti interjúátíratokat két módszer kombinációjával elemeztem. Első lépésben az interpretatív fenomenológiai elemzést (IPA) alkalmaztam a terek megélt jelentéseinek és a tértapasztalatok feltárására, miközben a rutinokban, affinitásokban a habitus működését kerestem. Ezek mellett ügyeltem más „felmerülő témákra” is (Rácz–Pintér–Kassai 2016): így például a testi fájdalomra, a női mozgástérre és a párkapcsolati szerepekre, melyekből az önkizsákmányolás kutatói fogalma is kibontakozott. Ez utóbbiak „felfedezése” a szövegben alapvetően induktív, míg a habitus és a tértapasztalatok szövegbeli nyomainak detektálása deduktív tartalomelemzési logikát feltételez, hiszen egy tudományos fogalom egyéni jelentésváltozatait, „nyomait” kerestem a szövegben. A hagyományos paraszti életet szervező munka és immobilitás a szövegből „bukkant elő”, bár ezek értelmezése a szakirodalom és a habitus fogalmának vonzásában történt. Jóllehet az interpretatív fenomenológiai elemzés (IPA) eredendően induktív módszer, e két logika az elemzésben kombinálható volt (Rácz–Pintér–Kassai 2016, Vicssek 2006), és feszültségük nem csak a kategóriaalkotásban volt gyümölcsöző, hanem az elemzés további lépéseiben is.

Az elemzés első lépéseit tehát az IPA és a tartalomelemzés határmezsgyéjén alapvetően fenomenológiai keretben végeztem. Mivel az IPA kimondottan a tapasztalatok feltárására és interpretálására alkalmas, ez jól illeszkedett mind a tér, mind a praxisokba ágyazódó habitusrétegek megközelítéséhez. A második lépésben az IPÁ-val „felszínre hozott” (tér)tapasztalatokat, a habitus működését sűrítő részleteket és az újonnan „felmerülő témákat” az előzetesen „rekonstruált” élet- és családtörténeti keretbe visszailllesztve folytattam az elemzést. Ez a lépés sokat merít a hermeneutikai esetrekonstrukcióból ismert tematikus mezőelemzésből és a finomelemzésből, ám az elemzést nem a szekvencialitás elve vezette (vö: Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Kovács É. 2007, Vajda 2003). Ebben az elemzési szakaszban ugyanakkor nem csak a kategóriák közötti összefüggésekre figyeltem, miként a tartalomelemzésben szokás, hanem arra is, hogy ezek miként árnyalják az előzetesen feltárt összefüggéseket: azaz a kategóriák (avagy „témák”) mint „részek” hogyan viszonyulnak az élet- avagy családtörténethez mint „egészhez”. Ez a lépés nagyon közelít a hermeneutikai esetrekonstrukcióból ismert finomelemzéshez, és mozgósította az abdukciót az részek és az egész viszonyának értelmezésekor. Ez a hermeneutikai mozzanat gyümölcsözőnek bizonyult a habitus dinamikájának, azaz a generációról generációra átadott habituális tartalmak folytonosságának, valamint az egyéni habitus esetleges változásának értelmezéséhez.

Az elemzés tehát a család- és élettörténeti összefüggésekre koncentrál, amelyek feltárásához az egyéni esetelemzés a legmegfelelőbb keret. A hermeneutikai esetrekonstrukció szemlélete mélyen empirikus, induktív abban az értelemben, hogy a tudományos (például a Gestalt pszichológiában vagy a pszichoanalízisben

gyökerező) fogalmakat jószerével csak segédfogalomként használja (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002, Vajda 2003); nem egy-egy fogalom egyéni alakváltozataira kíváncsi, hanem a megélt élményt, életösszefüggéseket „nyitja fel”, interpretálja a fogalomkészlettel. Az itt használt kombinált elemzési stratégia azért tartalmaz deduktív elemeket, mert a vizsgálódás fókuszában nem az egyén (narratív) identitása (Kovács–Vajda 2002), hanem a habitusa áll, ezen belül is a tér- és testtapasztalatok, valamint a habitus összefüggései. Ez az identitáshoz képest egy kisebb (ám így is komplex) szeletét fedi le az egyén individualitásának, miközben ehhez a fókuszhoz a deduktív (elméleti fogalmakra alapozott) keret is jól illeszkedik. Összességében az elemzés a társadalmi meghatározottságok megragadásának egy lehetséges módját körvonalazza, amelyben a partikuláris élet- és családtörténeti összefüggések főként a habitus fogalmán keresztül válnak vizsgálódás tárgyává. Ezért az elemzés valamelyest ellép a hermeneutikai esetrekonstrukció mélyen idiografikus, individuális értelmezési keretétől (Kovács É. 2007, Kovács–Vajda 2002, Vajda 2003); mivel azonban a habitus „transzindividuális” (Bourdieu 2000:157), azaz a habitus mélyen társadalmi, de bizonyos fokig egyéni is, ez az elemzést is a „típusos” vonások, a társadalmi meghatározottságok felé „húzza”.

ÉLET- ÉS CSALÁDTÖRTÉNETI VÁZLAT

Mária 1953-ban született, néhány tanyányi távolságra jelenlegi otthonától. A szülei szabadföldi kertészetből éltek, akik a bolgárkertészeketől átvett fogásokat kamatoztatták. Mária jóval fiatalabb, mint a városban élő bátyja, aki a feleségével évtizedekkel ezelőtt a városba költözött a tanyáról. A szülei jobb sorsot szántak Máriának, mint a kertészkedés, ám ő hamar abbahagyja a vendéglátóipari tanulmányait a közeli városban. A szülők ezután a cipőgyárban találnak neki munkát, de Mária kis idő múlva már a helybeli nagy presztízsű, kertészetre szakosodott téészen dolgozik. Az üzemegység hamarosan megszűnik. Alig húszévesen férjhez megy egy szintén a tanyavilágban élő férfihoz. Előbb Mária szüleivel élnek a tanyán; két év múlva megvesznek egy rossz állapotú tanyát, és apránként felújítják. A házasság első időszaka boldog, de később az ugyancsak a nagy presztízsű téészen dolgozó férj komoly alkoholbeteg lesz.

Mária az üzemegység megszűnte után sokfelé dolgozik: közel két évtizeden keresztül fizikai munkát végez különféle üzemegységekben, kertészetekben, üvegházakban, de dolgozik parkgondozóként és elvégez egy virágkertész tanfolyamot is. Bár minden lehetőséget megragad, mégis nehéz a téli időszakban munkát találnia; időközben megfordul a kertészetben eladóként és a városgondnokság irodájában is, de ezektől a munkáktól szabadulni igyekszik. 1991-től 2006-ig a kisebb presztízsű téészen dolgozik, fóliákban és üvegházakban kertészkedik. 1993-ban elválik a férjétől, a közös tanyán marad, a férj részét kifizeti. A férj ekkor már intézményi gondozásban van, Mária egy ideig fizeti az ápolás költségeit, de a váláskor a férfi feletti gyámságról is lemond. A tanyát tovább komfortosítja.

Kicsivel később új párkapcsolata lesz az egyik közeli tanyán fóliázó férfival. Közös dolgoznak, fóliasátrakat vesznek, és fizetett munkaerőt alkalmaznak a munkacsúcsokban. Saját gazdaságuk a helyi zöldség- és gyümölcs termelői és értékesítő szervezet (TÉSZ) integratív keretei között működik, ahol a TÉSZ a fő felvásárló, de minőségi és adminisztrációs elvárásokat is támaszt a termelők felé. 2007-ben Mária „lerobban”; súlyos porckorongsérve miatt azonnal operálni kell, de a felépülése alatt és után is dolgozik a fóliasátrokban. A második párja kevéssel Mária műtétje után súlyos beteg lesz, néhány hónap múlva meghal. Ez után Mária még két szezonban termel, majd a következő években bérbe adja a fóliákat. 2014-ben végül eladja mindet, azóta csak a tanya körüli kertet gondozza. Az interjúk között eltelt időben Mária volt férje is meghal az otthonban. Mária több, mint 10 éve egyedül él, gyereke nincs. Karban tartja a tanyát, megtartó szomszédsági és rokoni viszonyok veszik körül; a tanyagondnok segítségével hetente látogatja a városban élő bátyját, a helyben élő rokonai rendszeresen látogatják.

A HAGYOMÁNYOS TANYAI ÉLETET SZERVEZŐ KERETEK: IMMOBILITÁS ÉS MUNKA

Immobilitás

Mária életének középpontja a tanyavilág, szinte alig mozdult ki innen. A tanyához és a tanyasi élethez való ragaszkodásában gyökerezik életének két fő szervező elve: a paraszti munkaethosz és az immobilitás. A mostani tanyájához közeli tanyán nőtt fel, a férje egy közeli tanyán élt, a későbbi párja (bár a városban lakott), egy közeli tanyán felhúzott fóliasátorban termesztett zöldségeket. Mária életútja szinte teljesen immobil, alig akad benne térbeli mobilitás. Mindössze egy továbbtanulással kapcsolatos, rövid ideig tartó ingázás és egy tanyavilágon belüli költözés fordul elő benne a házassága kezdetén, amikor a közösen vett tanyába költöztek. Erősen a kötődik a tanyai térhez és élethez: „...imádom ezt a sok fát. Imádom a virágokat. Imádom a jószágokat. (nevet) Imádom a kertet! (boldogan nevet) Tehát én ezt, ezt mind nagyon szeretem.” Az erős pozitív helykötődést (Dúll 2015a, 2015b) azonban az otthon elhagyásával járó kényelmetlenség, szorongás is árnyalja. „Nem szerettem máshol lenni, csak otthon. Mondjuk, eléggé itthon ülő is vagyok, nem igazán szeretek menni sehova.”⁷ Még a fiatalok összejövele, a szórakozás is a tanyavilághoz kötődött Mária életében; a szülei is jobban szerették, ha a lányuk körülöttük van. Bár fiatalon a munka miatt bejárt a városba, a munkahelyei jobbára a városszéli mezőgazdasági telephelyek voltak. Voltaképpen ma gyakrabban jár be (a bátyjához) a városba, mint fiatalkorában. Ahogy idősödött, többször hívták a városban élő rokonok, hogy költözzön hozzájuk, ezt rendre visszautasította. Mária nem tudja elképzelni bent, a városban az életét, az olyannyira fenyegető, hogy „bele sem mer gondolni” abba, hogy milyen lenne otthagyni a tanyát.

Mária egy közeli város vendéglátóipari iskolájába járt; a kollégium szóba sem került, mindennap hazajárt.⁸ A középiskolából szinte elmenekült, mivel nem bírta elviselni gyakornokként a söntésben italozó férfiak megjegyzéseit. Ez az egyetlen momentum, amin keresztül meg tudja fogalmazni az ellenérzését a városi munkahellyel (tulajdonképpen a városi léttel és a foglalkozási mobilitással) szemben. A szülei tehát hiába szántak neki az ő fogalmaik szerint jobb, kevésbé megterhelő „tiszta” munkát és kényelmesebb életet, Mária ellenállt. Hiába volt Mária szemében némi respektje a felszolgálásnak, hiszen az is „nehéz munka,” számára mégis idegen és elviselhetetlen volt. Fél év után a cipőgyárat is otthagya, és (bérmunkásként) visszatért a szülei által folytatott zöldségtermesztéshez.

Ezt követően az átmenetileg „zűrzavarossá” váló munkatörténete jelenti a legnagyobb kihívást az immobilitáson alapuló (egyébként nem teljesen tudatos) „életstratégiájára” nézve. Az 1980-as években már egyre nehezebben talált munkát, főként a téli időszakokban. A zaklatott munkatörténet mögött nemcsak a mezőgazdasági termelés változásait és a teljes foglalkoztatás problémáit láthatjuk (Kovács 2012, Szelényi 1992, Vigvári–Gerőcs 2017), hanem azt is, hogy ez megviselte Máriát. Egyszerre nyomasztotta feleslegesség érzése, a sodródás és a megkapaszkodás kényszere, miközben hiányzott neki a kertészeti nagyüzem jelentette stabilitás. A történetéből úgy tűnik, hogy alapvetően a városgondnokság berkeiben mozgott: volt, hogy a hozzá közelebb álló, növénygondozással kapcsolatos munkákat talált, de megalázónak találta a közterületek tisztítását, a szemétszedést. A legnagyobb kihívást azonban mégsem ez jelentette, hanem az, hogy két, előrelépésként is felfogható munkára is beosztották. Ezek a növénytermesztéstől távolabb eső „tiszta” munkák magukban rejtet-

7 Az erős helykötődés (Dúll 2015a, 2015b), az otthoni térbe ágyazottság egy volt uradalmi pusztán gyűjtött interjúknak is jellemző vonása. A pusztára, a pusztához tartozó 'tanyákra' született nők gyakran összegezték ifjúkorukat úgy, hogy „ők jobban szerettek otthon lenni”, és vonakodtak elmenni otthonról (Németh 2015, 2016).

8 Az erős helykötődés (Dúll 2015a, 2015b), az otthoni térbe ágyazottság másik jele a pusztai interjúban, hogy a kollégiumba kerülő fiatalok naponta bejártak vagy bentlakás esetén „hazamenekültek” a kollégiumból: ha tehették, délutánonként is hazagyalogoltak vagy hazabicikliztek (Németh 2013, 2015, Németh 2016).

ték a foglalkozási mobilitás lehetőségét is: az egyik egy irodai adminisztrációs, a másik egy eladói munkakör az egyik telephelyen. Mindkettő „mélyvíz” volt Mária számára, aki nagyon nehezen viselte az ezekkel járó nagyobb felelősséget; nyomasztotta, hogy pénzzel kell bánni, telefonokat kellett fogadni. *„Eljött a következő tél, akkor megint beledobtak a mélyvízbe. Be kellett mennem a nagyirodába telefonközpontosnak, meg iktatni. (kicsit nevet) Hát ez megint... szörnyű. Szörnyű. (kicsit nevet) Én vagy két hétig olyan fejfájással, fejgörcsrel jártam haza, azt én nem tudom kimondani.”* Az új munkakörökkel kapcsolatos félelmei, averziói testi tüneteket öltöttek, így akár csak tizenévesen a felszolgálástól, ezektől a munkáktól is szinte elmenekült, vissza a zöldségtermesztéshez. A munkahelyek közötti bolyongás után került a legkedvesebb közegébe, a kisebb presztízsű téesz üvegházaiba és fóliasátraiba, ahol egészen a „lerobbanásáig” dolgozott.

Munka

Mária történetében a paraszti életutakhoz hasonlóan⁹ az élettörténetet a munka keretezi: *„Hát öhm most töltöm be majd a hatvanötöt, de meg se gondoltam, hogy eddig élek (nevet). Amennyit dolgoztam. (sóhajt) De hát, hála a jó istennek, azért csak segít rajtam annyit, hogy még, még, bírom csinálgatni a kis munkáimat.”* Már az első mondatából is kitűnik, hogy a talpon levés olyan alapvető „parasztörvény” (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986]), ami továbbra is szervezi a tanyavilágban élő idősök életét. Az élet és a munka összekapcsolódásának e kétmondatos sűrítménye után következik egy valamivel hosszabb élettörténeti összefoglaló, ami szintén a munka köré épül:

Hát öhm egy hét-nyolc házzal odébb, a másik oldalba, ott születtem. És ahogy férjhez mentem, akkor utána megvettük ezt a kis romhalmazt [a mostani tanyát], aztán dolgoztunk, újítottuk, csinálgattuk, akkor hát lassan haladtunk, de mindegy. Csak haladtunk valamire; aztán az életem története elég bonyolult lett, mert a férjem, az öh alkoholista lett, és ilyen agyzugorodása van neki, ő kint van [...] az otthonba. Aztán egyedül maradtam, aztán összejöttem egy, hát fiatal voltam még, akkor összejöttem egy másik emberkével, az meg 2007-ben meghalt. És azóta magam tengetem az életemet.

Ahogy az egyes életesemények, döntések, úgy a párkapcsolatok is összefonódnak a munkával Mária történetében. Mindkét párja beágyazott a tanyavilágba, mind a párválasztás, mind a közös élet a közeli tanyai terekben játszódik. Azonban ennél többről van szó: a hagyományos paraszti kultúrában, s talán még inkább a kertészetben, a párválasztást még a gazdatársadalom tagolódásánál is erősebben meghatározta a párválasztók munkaethoszáinak, munkabírásának és ambícióinak egyezése vagy különbsége (Illyés 2005 [1936], Molnár 2004, Závada 2006 [1986] Erdei 1973 [1938]).

9 Ld. Németh 2013 (Bár ez az esettanulmány egy volt uradalmi pusztán élő idős asszony élettörténetét értelmezi, a fenti szövegben idézett, a munka és az élet szoros összefonódását mutató mondat szinte szó szerinti ismétlődése ebben fontos életmódbeli, mentalitásbeli hasonlóságokra is rávilágít. Az uradalmi pusztákon dolgozó mezőgazdasági cselédek helyzete és kultúrája egyfelől a mezőgazdasági munkáslét miatt a proletariátushoz közelít (Tamáska 2013), ám több kulturális és társadalmi vonása parasztnak tekinthető. [Szilágyi 2018.]

A ZÖLDSÉGTERMESZTÉS ÉS A PÁRKAPCSOLATOK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Mária történetéből is felsejlik, a párkapcsolatok minősége elsősorban a közös munka terepén „mérték meg”. A párkapcsolat sikerességét az együttműködés hatékonysága és mikéntje erősen befolyásolja. Ez az összefüggés a hagyományos (tanyai) parasztgazdaság működését visszhangozza (Kovács–Váradi 1997), ugyanis nem mindegy, hogy mik a kooperáció keretei, a két fél termelő munkáját milyen elvek és rutink alapján egyeztetik össze akár egymás között, akár a háztartás egyéb szegmenseiben (Kovács–Váradi 1997, Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi 2006, Márkus 1979, Molnár 2004)

A férjével a házasság első, harmonikus időszakában „csak haladtak:” apránként újították a tanyát, miközben mindketten mezőgazdasági fizikai munkások voltak a térségben. Az élet akkor lett „bonyolult”, amikor a férj erősen italozni kezdett, ami egy lefelé tartó spirálhoz vezetett. Ennek lehetséges okairól Mária nem beszél, nem lép ki a saját nézőpontjából, csak a következményeit meséli. Túl a két kereset nyújtotta anyagi biztonság felbomlásán és az érzelmi megterhelésen, a bonyodalom abban állt, hogy a férj súlyos alkoholbetegségével nemcsak a saját munkaképességét tette tönkre, hanem Máriáét is folyamatosan rombolta. *„Akkor én egész éjszaka egy szemhunyaszt nem aludtam tőle, akkor öhm, ugye, hát én már, fél négykor mennem kellett dolgozni, tehát négy órára én már kinn voltam a [kisebb presztízsű] térszékbe. Mihelyt egy kicsikét kezdett virradni. Akkor százalékos voltam, és uborkát szedtünk.”*

Hiába próbálta Mária a szakadatlan házimunkával rendben tartani a tanyát, fenntartani az otthon határait, és felügyelni a háztartási kiadásokat, ha eltűnt a pénz és az állatoknak megvásárolt termény, miközben a másik fél gyakorlatilag teljesen munkaképtelenné tette magát, ezzel pedig ellehetetlenítette a közös törekvéseket. Mária a férj önpusztítása láttán így fogalmazott: *„Negyvenévesen azt hittem, hogy elsüllyedek (sóhaj) szégyenembe, mikor azt mondta, hogy ő már dógozott az életibe eleget.”* Ez világossá teszi, hogy ezt a kapcsolatot a függőség jelentette probléma mellett a munkaethozok különbsége, az eltérő ambíciók is feszítették. Nem tudhatjuk, hogy mi minden húzódtott a férj alkoholbetegsége mögött, milyen „hozott” fájdalmak, hiányok, milyen párkapcsolati dinamikák vezettek ehhez, az azonban biztosnak látszik, hogy ő megelégedett a jó hírű térszék nyújtotta bérmunkával.

A helyzet eszkalálódásával a férj sorsa is fordulóponthoz érkezett: a többszöri hosszas kórházi kezelés után a függőség és a csökkenő cselekvőképesség miatt a férfit gyámság alá helyezték. A válásig Mária fizette utána az ápolási díjat. Ez jelentős anyagi megterhelést is jelentett; a gyámság fenntartása végső soron Mária szemében azt jelentette volna, hogy ő vállal felelősséget a férje állapotáért és tetteiért, valamint lemond arról, hogy a helyzetét valamiképp stabilizálja, és gondoskodik önmagáról. A saját logikája szerint tehát arról döntött, hogy magával rántja-e a férfi kontrollálhatatlan függősége a mélyszegénységbe és „a hajléktalanságba.” Annak ellenére, hogy a döntés fájdalmas volt, Mária voltaképpen a köztük évek óta fennálló viszonyt törvényesítette: azt a megélt tapasztalatot, hogy már rég egyedül van, csak magára számíthat mind az anyagi biztonság megteremtésében, mind a tanya körüli munkákban.

Az új párja szintén beágyazott volt a tanyavilágba, mind a térbe, mind az életmódba, hiszen a férfi a városi lakhelye ellenére évtizedek óta termesztett zöldségeket, a szomszéd tanyán is voltak fóliasátrai. Így őket közvetlenül a munka hozta össze. *„És akkor egyszer megkért, hogy nem-e segítenék neki a fóliába.”* Ezt a párkapcsolatot a munkaethozok összesimulása jellemezte. Míg a férje mellett az önálló fóliás termelésre „gondolni sem mert”, addig az élettárs behozta Mária életébe az 1970-es évek óta terjedő új fóliásátrás termelési módot, aminek kitapasztalásában a férfi élen járt. Maga a kertészeti munka nem volt idegen Máriától: bár a fóliásátrás zöldségtermesztés némiképp eltér a hagyományos öntözéses szabadföldi kertészettől, összességé-

ben jól illeszkedett Mária szülőktől „örökölt” tudásához és munkaethoszához, valamint a térszben elsajátított munkarutinjaihoz. Az ambíciók tekintetében újdonságot jelentett, Mária már nemcsak bér munkásként, illetve jövedelemkiegészítésként („paraszt-munkásként” [Márkus 1991, Széleányi 1992]) kertészkedett, hanem az új párjával közösen is vásároltak fóliasátrakat. Miközben a saját gazdaságukban éjt nappallá téve dolgoztak, a munkacsúcsokra alkalmi munkásokat is kellett fogadniuk. Ezzel párhuzamosan a zöldségtermesztés Mária életében betöltött szerepe is megváltozott: a műtét után már nem bér munka mellett végezhető jövedelemkiegészítés volt, hanem a táppénzt, később a rokkantnyugdíjat kompenzáló alapvető bevételi forrás.

Míg a férj mellett töltött évek alatt Mária megtapasztalta a saját erejét és a kompetenciáit, a válás elmélyítette a függetlenség tudatát, hiszen kiépítette az önálló életét. A második párkapcsolat a közös munkán alapult, és egy rövid ideig felvillantotta a boldogulás (az anyagi biztonság) lehetőségét. Ezt azonban előbb Mária „lerobbanása”, az azonnali műtétet igénylő porckorongsér, majd a párja gyors lefolyású és végzetes betegsége felülírta. A kertészet mint boldogulási stratégia ugyanakkor erősen tematizálja a fájdalom, az erő és erőltetés toposzait, amelyek az elemzéskor felmerült témákként alakították az elemzés fókuszát, és rámutattak a habitus testbe írt aspektusainak (*hekszisz*) jelentőségére (Bourdieu 1984, 2000, 2002, Fáber 2018, Hadas 2021). A következő lépésben az önkizsákmányolás fogalmával próbálom a különféle elemzési szinteket (a saját testhez fűződő viszonyt, a párkapcsolaton belüli pozíciókat és a társadalmi előrelépés lehetőségét) összekötni, végül az önkizsákmányolás fogalmának használatát problematizálva az értelmezés határait firtatom.

AZ ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS JELENTÉSRÉTEGEI

Testi tapasztalatok: fájdalom, erő és erőltetés

Mária történetének egyik fő szervező eleme a fizikai munka. A testi erő, a munkabírás fiatalkorában szinte korlátlanul kizsákmányolható erőforrásnak tűnt, amit a paraszti hagyományok, a kemény munka ethosza mintegy előírtak a tanyai térben. A fiatalon „elfecsérelt”, szinte fitogtatott erőre Mária is többször utalt a visszaemlékezéseiben.

Meg hát azért vót olyan, hogy egy köteg cseréplécezt fogtam, és kitoltam biciklin. Tehát öhm megvan az oka, hogy miért fáj az én derekam, meg kezeim ennyire! (nevet) Meg öhm azt még soha nem felejttem el, mikor a takarmányt két zsákjával hordtam kifele, hát, toltam. És meglátta a öhm anyukáméknál a szomszéd néni: „Ej, kislányom, majd – aszongya –, eszedbe jutok én még neked, hogy jó lesz az az erő még a fenekedet is kitűrülni.” Hát, bizony, nagyon sokszor eszembe jut! Bizony, hogy nagyon sokszor, főleg, mikor ugye, ezzel a porckorongsérrel kínlódtam, úristen, úmm, hát az katasztrófa...

Fiatalon és a házasság krízisében a „férfimunkák” elvégzése bizonyította az önállóságot és a tetterőt, miközben a kertészetben, majd önálló termelőként végzett nehéz fizikai munka akár a testi szükségleteket (például alvásra, regenerálódásra szánt idő) is háttérbe szorította. A test fokozatos leromlásával megjelenik a fájdalom, ami a porckorongsérben kulminál. Ez egyfelől szavakkal nehezen kifejezhető fájdalommal jár. „Azt hittem, hogy, hogy mondom, ennél már nagyobb fájdalom talán a világon sincs. Kisétáltam az udvar közepéig és sírtam, mert nem tudtam, hogy hogy jövök vissza bottal. Szörnyű, úhh, bele se szeretek gondolni.” Másfelől Mária története azt is visszaigazolja, hogy tanyavilágban ez normalizált tapasztalat, amit az irónia is jelez: „úristen, – aszongya [az orvos] –, porckorongsér, meg a csigolyájaim így állnak, össze-vissza. Hát, gondolom, a könnyű munkáktól...”

A fájdalom szisztematikus negligálását mutatja az is, hogy Mária ehhez a tapasztalathoz rendre az erőltetést illeszti. „2007 tavaszán robbantam le. Olyan szinten, hogy akkor már nem igazán bírtam csinálni semmit. Vagyis hát bírtam, bírtam, hát erőltettem, amennyire csak bírtam, de öhh mikor már annyira leestem lábról öhm, tehát alig bírtam kimenni az üvegházból.” Így a ’fájt, de erőltettem’, formulája végső soron a mindennapi munkát kísérő fájdalom elviselhetőségének határát is folyamatosan kitolja. A fájdalom tűrésének végpontja „a leestem a lábról”, azaz, amikor a fájdalom és betegség fizikailag lehetetlenné teszi a munkavégzést. Eddig a pontig azonban a fájdalom negligálása, illetve csillapítása a fő stratégia. A „leesni lábról” egyfelől olyan archaikus kifejezés, ami felfedi az aktivitás kényszerét, ami mélyen a testbe, a habitusba vésett „paraszttörvény” (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986]). Másfelől rávilágít arra, hogy ebben a társadalmi pozícióban a test jó-szerével az egyetlen kizsákmányolható erőforrás, aminek az elhasználódásával, leromlásával mindenki számol, ám nem tehet ellene túl sokat. Ezt a kollektív társadalmi tapasztalatot mutatja az idős szomszédasszony keserű figyelmeztetése és a porckorongsérv elterjedtsége a tanyavilágban (Kovács–Váradi 1997).

A talpon levés egyfelől a közösségi elvárások, normák mélyen interiorizált és testbe vésett parancsa, amit a munkaképtelenségtől, a feleslegességtől való félelem tovább erősít. „Leesni a lábról” ugyanis annyit tesz, mint elveszíteni a munkabírás és az önellátás képességét, a rászorultság¹⁰ pedig kiszolgáltatottságot jelenthet mind a családban, mind a faluközösségben (Erdei 1973 [1938], Németh 2013). A talpon levést ebben a történetben mindazonáltal a munkaerőpiaci és anyagi helyzet is kikényszeríti. Az évtizedes kertészeti munkába belerokkáló Mária a műtét után nem sokkal újra a fóliasátrakban hajlong, bár a fájdalmai miatt egyre nehezebben és lassabban végzi a munkát. A belátás, hogy a fóliasátrakban végzett munkával fel kell hagynia, ugyanakkor csak évekkel később érik meg benne, és nem tisztán a fájdalomhoz kapcsolódik. A fájdalom és erőltetés gondolati összetartozása a mondandójában pontosan mutatja, hogy a testi fájdalom önmagában nem elég ahhoz, hogy Mária azt mondja: „nem bírom”.

Az önkizsákmányolás társadalmi nemi vetületei

Mária története azt mutatja, hogy a kertészet sikere, akár boldogulási, akár mobilitási stratégiaként értelmezzük, összefügg a párkapcsolattal: mivel eredendően a paraszti gazdálkodásban gyökerezik, munkamegosztást és kooperációt követel (Kovács–Váradi 1997, Molnár 2004, Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi 2006). A volt férjjel ellehetetlenült az együttműködés: egyfelől a függőség, másfelől az ambíciók különbözősége miatt egyedül Máriára hárult minden munka. A másik párkapcsolatban a közös tervezés és boldogulás a felek együttműködésén alapul. Jóllehet ebben az élettárs kertészeti jártassága, önálló termelői tapasztalata miatt a kertészeti áruterelésben (piacozásban) előforduló női dominanciáról (Molnár 2004, Őrszigethy 1986) nemigen lehet szó, a közös életük a kertészeti munka szempontjából sikeres kooperációnak tekinthető. Ez ugyanakkor nem csak pozitív terminusokban megfogalmazható, mivel az önkizsákmányolás ugyan egyenlőbbé teszi, de lefelé nivellálja a felek közti viszonyokat. A gazdasági kényszerek és a kertészet állandó élők munkáigénye miatt nemcsak Mária próbált porckorong-műtétje után mihamarabb visszatérni a munkába. Amikor a párja leleteit vitte be az orvoshoz, Mária próbált időt nyerni maguknak, hogy le tudják szedni az érés csúcán lévő paprikát. (Ekkor ő még nem sejtette azt, ami az orvos előtt már nyilvánvaló volt, tehát hogy milyen súlyos az élettársa állapota).

*Azt mondja, na, akkor holnap reggel, nyolc órára itt a kórházba. Mondom, mer mi baj van, doktor úr?
Azt mondja, mindegy, nem érdekes, azt mondja, holnap reggel nyolc órákor találkozunk. Mondom, ne*

¹⁰ A rászorultság kezelésének és az önállóság megőrzésének kényes egyensúlyában a tanyagondnok által nyújtott „pont megfelelő” szintű segítség kulcsfontosságú Mária életében: „Éppen mondtam Ferikének [a tanyagondnoknak], mondom Ferikém, az Isten áldja meg, nehogy itt hagyja a [tanyavilágot], mire leesek lábról! (röviden nevet) Mert, mondom, akkor mi lesz velem?”

találkozunk má' holnap reggel nyolc órakor, mer', mondom, menni kell paprikát szedni. Hát, persze, rám förmedt, ugye, hát ő tudta, hogy komoly a probléma, azt mondja, akkor mikor akarja hozni. Hát, utána való nap. Jó, de – aszongya – akkor már biztos legyen. – Jó.

A kooperáció egyik fokmérője az egyenrangúság a termelésben. A házimunkák termelőmunkához viszonyított helyzete, illetve a házimunkák esetleges megosztása ugyanakkor még érzékenyebben rajzolhatja ki a társadalmi nemi egyenlőtlenségeket (Molnár 2004, Csurgó 2002, Csurgó–Megyesi, 2006, Gregor–Kováts 2019). Máriában a férje mellett fel sem merült a háztartási munkák megosztása. A férje függősége és kieső munkája a produktív munkát is aláásta, miközben Mária még a saját munkaerejének újratermeléséről sem tudott gondoskodni (evés, alvás), és a városba költözött öregedő szüleiről is csak alig. Mindez többszörösen egyenlőtlen munkamegosztást körvonalaz.

A második párja mellett a kertészeti munkát együtt végzik, bár a házimunkák megosztására úgy tűnik, hogy nem terjedt ki a kooperáció, ami hagyományos nemiszerep-felfogást sejtet. A műtét után Mária nem kelhetett fel, és egyáltalán nem hajolhatott. Viszont nagy segítségnek tekintette, hogy a párja a főzéshez mindent előkészített, hogy neki ne kelljen lehajolnia. Jóllehet a főzés ekkor is Mária feladata maradt, a házimunka időleges átvállalása és a másik megkímélése akkor is informatív gesztus, ha megvannak a segítség (kompetencia) határai. Mária úgy élte ezt meg, hogy hathatós segítséget kapott a párjától, miközben ez a korábbi párkapcsolatában tapasztalt egyenlőtlenségek meghaladását jelentette. Emellett az is feltételezhető, hogy Mária sem feltétlenül adta volna ki a kezéből a főzést. Ezt látszik megerősíteni egy későbbi történet is. Amikor már egyedül élt, balesetet szenvedett: meggyet szedett, és leesett a létráról. Több csigolyája megrepedt, az orvosi javaslat ellenére otthon lábadozott. A szigorúan előírt pihenés ellenére a házimunkát mégis elvégezte, egyfelől azért, mert talán nem volt ebben gyorsan elérhető segítség, másfelől – gyaníthatóan – nem is kérte volna más segítségét ebben, mert megszokta, hogy nem szorul más segítségére. A szomszédai, rokonai látogatták, nem hagyták egyedül. Mindazonáltal a házimunkák napi, heti rutinja nem zökkenhetett ki. A történetben bujkáló humor a helyzet felett relatíve megőrzött kontrolról és némi büszkeségről is árulkodik.

Aszongya [az orvos] jó, de akkor, aszongya, fogadja meg a tanácsomat, hogy pihen és pihen. Hát tényleg úgy is történt, de hát azért próbálkoztam én (nevet). Nagyon erős fájdalomcsillapítókat kaptam, próbáltam, ugye, fölsöpröttem, ugye, kevés vizet, elmosogattam, meg hát azért csak erőltettem én ezt a dolgot. (nevet) De hál' istennek nagyon szépen meggyógyult.

A házimunka megosztásának kérdése a kutató és az interjúalany értelmezői horizontjának különbségébe ütközik. Ami a kutató nézőpontjából a munkamegosztás rugalmatlansága és egyenlőtlensége, ami fokozhatja az önkizsákmányolást, az Mária történetében természetes és rendjén való. A főzés át nem vállalását értelmezhetjük a társ kompetenciahiányaként, rugalmatlanságaként, de rögzült kooperációs mintaként is, sőt, a besegítés gesztusát tekinthetjük ennek meghaladására tett erőfeszítésként is. Mária ugyanakkor a meggyzedés után sem kért segítséget rokonaitól vagy szomszédaitól, ami arra utal, hogy az önállóság és az önellátás képessége valami mélyebben gyökerező belső igényre is rávilágít. A talpon levés parancsa egyfelől olyan mélyen interiorizálódhatott, hogy önmagával szemben támasztott elvárásként, mindenféle közösségi ellenőrzés nélkül is működött. Másfelől a fájdalmak vagy az orvosi intelmek ellenére is fontosabb volt Máriának a napi rutin és a tanya rendben tartása, mint az önkímélés lehetősége. A női szerep tartása és a házimunkák elvégzése nemcsak a környezet felé tükrözi vissza a tetterőt és önállóságot, hanem a saját énképét, cselekvőképességét is megerősíti.

AZ ÖNKISZÁKMÁNYOLÁS MÉRLEGE

A társadalmi mobilitás lehetősége

Mária története azt mutatja, hogy a második gazdaság keretei között kibontakozó árutermelő zöldségkerészet nem feltétlenül jelentett jelentős társadalmi mobilitást az egyéni erőfeszítések ellenére sem. Ennek egyik oka az, hogy Mária, az élettársával ellentétben, viszonylag későn csatlakozott a fóliásátrás zöldségtermesztéshez. Ám a strukturális meghatározottságoknál is fontosabb Mária és párja életkora és élethelyzete, valamint az, hogy mit vártak a kertészeti munkától. Kettejük történetében – legalábbis Mária szempontjából értelmezve – a fóliázás célja nem is a társadalmi előrelépés, hanem egy minimális anyagi biztonság megteremtése, ami éppen a romló egészségük miatt vált egyre sürgetőbb feladattá. Miként Mária fogalmaz: „Hát, az a nyavalyás pénz. A pénz. Hogy tudjon az ember félretenni valamennyit. Hogy tudjon egy kicsit öh, tehát, ha valamelyikönkkel valami történik, hogy legyen mihöz hozzányúlni.” Az évtizedes kemény fizikai munka azonban egyre súlyosbodó mozgásszervi bajokat okozott, és komolyan megterhelte őket. Így az orvosi kezelések fedezésére félretett pénz voltaképpen a saját testi erőforrásokat merítette ki, ezáltal vált a kertészet még inkább önkiszákmányolássá. Az önálló termeléstől remélt stabilitást még inkább aláásta, hogy a fóliákban folytatott növénytermesztés immár nem a biztos bérmunka melletti jövedelemkiegészítést, hanem a megélhetést és a takarékoskodást szolgálta.

Mária történetében láthatóvá válik a rendszerváltás körüli strukturális átrendeződés is. A második gazdaságból hasznot húzó, a piacon kockázatokat vállaló párok egyik tagja általában megtartotta a bérmunkás státuszát, ami alapvető létbiztonságot nyújtott (Szelényi 1992). Mária munkatörténetének „zűrzavaros időszaka”, „amikor minden megszűnt”, viszont éppen a vidéki, képzetlen bérmunkás pozíció bizonytalanságára és sérülékenységre világít rá, ami már a rendszerváltás előtt is megmutatkozott. Eközben ők a 2000-es években kistermelőként a mezőgazdasági árutermelésre alapozták a biztonsági stratégiájukat, legfőképp azért, mert ennek volt helyben hagyománya és beágyazottsága, ez tűnt „járható” útnak.

Affinitások és habituális kötöttségek

Hogy miért nem vált ebben az egyedi esetben a kertészet, illetve a fóliás zöldségtermesztés a társadalmi előrelépés terepévé azonban nem csak strukturális, hanem habituális korlátokkal is magyarázható. Mária családtörténetében a szülők kertészkedése egy jó eséllyel felfelé mobil pályát vetít előre: a kertészet a 20. század folyamán a kisparasztok kollektív mobilitási csatornájának tekinthető, ami az 1960–70-es évektől a második gazdaság keretei között a polgárosodás, a vállalkozóvá válás felé is erőteljesen nyitott volt (Juhász 2006, Kovács T. 2018, Márkus 1979, Molnár 2004, Szelényi 1992). Különösen igaz ez az általam vizsgált városra és tanyavilágára (Szelényi 1992, Jelinek–Virág 2020). A családban meglévő kertészeti tudás kamatoztatása helyett Máriának könnyebb sorsot szántak a szülei, és igyekeztek bérmunkás-proletár pályára állítani lányukat. Ő ellenállt; egyszerre taszította a városi „tisza” munka, és vonzotta az „otthonról hozott” kertészeti munka. Ugyanakkor Mária is proletarizálódott, hiszen mindvégig bérmunkás volt, a téeszekben is, miközben a férje az alkoholproblémái előtt ugyanezen a pályán haladt. Erre az időszakra vonatkoztatva viszont megjelenik Mária elbeszélésében, hogy „százalékos volt”, ami azt jelzi, hogy a bérmunka mellett megpróbálta kihasználni a mezőgazdasági nagyüzem nyújtotta jövedelemkiegészítő lehetőségeket, amire a testiesült szaktudása, ambíciói és munkabírása predesztináltak, miközben a férje negligálta a túlmunkán alapuló jövedelemszerzési lehetőségeket. Mindez azt mutatja, hogy Mária a szülei mobilitási ambícióihoz, törekvéseihez képest először nem felfelé, a második gazdaságbeli (proto)vállalkozói lét felé, hanem inkább lefelé lépett, és a proletarizálódás útján indult el. Majd a férje mellett a maga erejéből újra a szülei életmódja és pályája felé, a paraszt-munkás lét felé indult – egyedül

(Szelényi 1992, Márkus 1991). A második párkapcsolatában a sikeres együttműködés azt mutatja, hogy az önálló termeléshez szükséges *kertészeti* tudása, testbe vésett mozdulatokból, gyakorlati fogásokból álló munkarutinja és munkaethosza is megvolt, ugyanakkor az önállótermelésben mégsem tudott tartósan benne maradni. Ennek egyik, de talán nem döntő oka lehet az élettárs hirtelen halála, mivel ez után Mária még évekig folytatja egyedül is a zöldségtermesztést.

Ugyanakkor Mária számára a kisebb presztízsű téeszben alkalmazottként végzett munka volt a legideálisabb; ebben a munkában találta meg magát. Ennek legfőbb oka, hogy itt a szülőktől örökölt kertészeti tudás és diszpozíciók könnyedén kamatoztathatók voltak. A begyakorolt mozdulatok, a testbe írt rutin és munkapasztalat, az ismert környezet és termelési mód tette a kertészetet a megerőltető mivolta ellenére is örömteli munkává. Ez a lefelé lépés, a proletarizáció azonban egyfajta biztonságot nyújtott: alkalmazotti lét a téeszben stabilitást és biztonságot adott, mivel megvédte Máriát mind a munkahelyek közötti bolyongástól, mind az önálló termelői léthez tapadó kockázatoktól, döntésektől és felelősségtől. Eközben a zöldségtermesztés a begyakorolt mozdulatok, a mindennapi tevékenységek érvényességének biztonságát is jelentette.

A bér munkásként végzett kertészeti munkán kívül minden más munkánál megszólalt Máriában a „vészcsengő”: a tudata és a teste egyszerre tiltakozott az új munka és az új munkakörnyezet ellen. Fejgörcsök kísérték az irodai munkát, de hasonlóan megterhelő volt számára az eladói munkakör. A testbe vésett tudásával, munkarutinjával a kisebb presztízsű téeszben a nők között dolgozva viszont úgy érezte magát „mint hal a vízben” (Bourdieu–Chartier, idézi Fáber 2018:151), mivel habitusa illeszkedett a környezethez és az elvárásokhoz. Az ettől eltérő munkakörök iránti averzió azonban jól azonosítható testi tünetekben is jelentkezett, és egyértelműen lezárt más foglalkozási mobilitási utakat. Jóllehet a zöldségtermesztés mindennapi gyakorlata problémamentesen illeszkedett Mária habitusához, munkaethoszához, a termelés növekvő volumene, az önállósággal járó felelősség, az adminisztráció kihívásokat jelentett. Bár élettárs is jártas volt a fóliasátras termelésben, a termelési és értékesítési szövetkezet növekvő minőségi elvárásai és a termelés feletti ellenőrzése egyre nyomasztóbbá vált számukra. A műtét utáni hajnalban Mária nem csak azért volt talpon, mert megszokta a korai kelést, hanem a fóliák állapota és a műtét miatti kiesése is aggasztotta: *„a következő reggel már öt órakor az ablaknál álltam, négy órakor már lefűrödtem, letisztálkodtam magamat, és jött be [az orvos], aszongya, maga, mér nem alszik? »Há’ mondom, nem tudok.« Ugye, csak nyugtalan voltam, még akkor azér’ megvótak a fóliák is, öhm az üvegház is, hogy mi fog ebből majd kiszülni, mondom, fogalmam sincs.”*

A TÉSZ minőségi és adminisztrációs elvárásai végül hasonlóképp „szörnyűvé” váltak, mint a korábban elutasított munkakörök, a túlvállalás, az egyre több stresszt és az adminisztráció nehézséget okoztak, ami szintén a fóliasátrak eladása felé mutatott. A nehézségek ellenére Mária az élettársa halála után még két szezonban dolgozik a fóliákban a műtét és a fájdalmak ellenére is, de egyre nehezebb tud a munkával megbirkózni. Átmeneti megoldásként bérbe adja a fóliasátrakat, de „nem bírja elviselni”, hogy azok nincsenek karban tartva. Egy ponton enged a rokonok unszolásának és maga is arra jut, hogy el kell adnia a fóliákat. Az érvelésében újra megjelenik a „nem bírom” fordulat, és új jelentéssel bővül.

És nem is bírtam úgy csinálni, hát, hogy bírtam műtét után is, mikor annyira fáj a derekam, hát nem bírtam. A bátyám is, a lányok is, hogy add már el, ne csináld már, de azt hittem, a szívem megszakad, mikor eladtam. Először kiadtam bérbe, hát az jó volt, öt-hat évig bérbe volt, igaz, hogy ki nem mentem, de akkor is éreztem, hogy az enyéem. És hát utána meg, nem, hát, egyszerűen nem bírom csinálni. Hát mondom, nem bírom. Már akkor én is beláttam, hogy több már a öh veszteségem, – majdnem, vagy nullára futok –, mint a nyereségem. Hát, mondom, ennek így értelme nincs. És akkor végül rászántam magam, eladtam.

A testi fájdalom ugyanakkor önmagában itt sem indok az önálló termelés feladására, miközben a „nem bírom” már a csökkenő munkabírásra is utal. A fóliasátrakhoz Mária egyfelől racionálisan ragaszkodik, hiszen mindenképpen tőkét, tartalékot jelentenek, miközben a bérbeadás is hoz némi pénzt. Mindazonáltal nem csak racionális indokok játszanak szerepet a megtartásukban: a tulajdon biztosságot és biztonságérzetet is ad („éreztem, hogy az enyém”). Jóllehet a fóliák további bérbeadásának is meglehetne a maga anyagi racionalitása, Mária akkor kezd érzelmileg is „leválni” a fóliasátráról, amikor meglátja, hogy azokat a bérlők nem tartják rendben; inkább látni sem akarja már őket. A *nem bírom* végül azt is jelenti, hogy Mária nem bírja anyagilag, azaz nem éri meg fenntartani fóliasátrakat, mert félő, hogy veszteséget termelnek. Megjelenik tehát a racionális kalkuláció a döntésében, ami azt mutatja, hogy Mária az egyszerű bérmunkás pozíción túlmutató (piaci) logikákat is elsajátított, legalább részben, ugyanakkor a habitusa nem tudott igazán adaptálódni az önállósággal járó kihívásokhoz. Mária a kertészetben nem a mobilitási perspektívát és nem is annyira az anyagi boldogulás lehetőségét látta, hanem a zöldségtermesztést, mint tevékenységet szerette. Az immobilitásra és a paraszti munkaethoszra alapozott önkiszákmányolás, és az ezzel szorosan összefüggő a paraszt-munkás létforma, továbbra is a legfőbb szervező eleme maradt Mária életének.

Az „immobilitás dinamikái”¹¹

Miközben társadalmi értelemben ezt a történetet a kertészet potenciális társadalmi felhajtóereje, a kollektív mobilitás lehetősége és ennek szaktudásbeli és habituális alapjai keretezik, Mária társadalmi értelemben és térben is immobil maradt. A társadalmi pozíciója jószerevével nem változott: mobilitási pályáját egyfelől a (foglalkozási) mobilitási lehetőségek következetes (és zsigeri) elutasítása, másfelől a kertészeti munka szeretete is behatárolja. A munkatörténete alapvetően a kertészet körül forog, legfeljebb hangsúlyeltolódások mutatkoznak benne.

Mária a szülei kertész pozíciójából a potenciális mobilitási pálya helyett immobil pályára állt; habitusa alapvetően az árutermelő paraszt-munkás (Szelényi 1992) pozíciójában tartotta. Jóllehet a pályáivét befolyásolta a férje proletarizálódása majd lecsúszása, csakúgy, mint az élettársa (proto)vállalkozói habitusa, hosszabb távon igazából egyik sem tudta ebből a habituális középpontból kibillenteni. Bérmunkásként is túlmunkát vállalt a térszben jövedelemkiegészítésként, a második párjával folytatott mezőgazdasági kistermelői létből viszont inkább visszalép. A találkozásaink idején is arra vágyik, hogy jövedelemkiegészítésként valamelyik fóliában vagy üvegházban dolgozzon: „...annyira szeretnék őh elmenni valahova dolgozni, csak bírnám. De hát így fóliába, mondjuk paradicsomot szedni, vagy kötni, vagy éppen uborkát szedni, vagy paprikát szedni, teljesen mindegy lenne, de nem bírom. És ez nagyon-nagyon rossz. Mert én nagyon szeretném. De hiába.”

Ragaszkodása a kertészeti munkához erősen beágyazza a tanyai térbe: a hétköznapi útvonalai, munkarutinjai a tanyavilághoz, illetve a zöldségtermesztés helyszíneire, a fóliasátrakhoz, üvegházakhoz kötik. A városi „tisztá” munkahelyekről és munkaköröktől szinte menekült, ugyanakkor a városszéli térszbe járt dolgozni. A várost, ha nem is kerüli, nemigen használja; miközben öregkorára gyakrabban jár be, mint fiatalon egyfelől a növekvő rászorultság (orvos, napi bevásárlás, ügyintézés) miatt, másfelől a feszített munkával töltött évtizedek után most több szabad ideje van a testvérét látogatni. A térszbeli mobilitás és immobilitás mintázatait tehát nem a város teljes kerülése szervezi, sokkal inkább azon helyek következetes kerülése jellemzi, amelyek a hagyományos kertészeti habitushoz nem illeszkedő rutinokat, cselekvéseket követelnek. Mindez nem abszolút térbe zártágot, inkább erős térbe gyökerezettséget¹² körvonalaz. Mindazonáltal ebből a történetből is látszik, hogy

¹¹ A kifejezést Váradi Monika tanulmányából (2020) kölcsönöztem.

¹² Hummon ezt nevezi „hétköznapi gyökerezettségek” (*everyday rootedness*) (idézi Düll 2015a:21).

a tanya a termelők és fogyasztók közötti közvetlen piaci kapcsolatok és a mezővárosi hagyományok miatt nem csak településmorfológiai, hanem társadalmi kapcsolatok szempontjából is erősebben kötődik a városhoz, mint az egykori uradalmi pusztá (Erdei 1971, 1973 [1938], Márkus 1979, Tamáska 2013).

Az önkiszákmányolás végül mind a térbeli meggyökerezettséget (immobilitást), mind a társadalmi immobilitást megvilágítja: míg a paraszt-munkások alapvetően a munkaerejükkel gazdálkodnak, ami szinte észrevétlenül tolja őket az önkiszákmányolás felé, a vállalkozói létet (jóllehet az sem mentes a túlmunkától), döntően a kockázatvállalás határozza meg (Szelényi 1992). E tekintetben már önmagában paradox, hogy Mária és párja az önálló termelőként folytatott zöldségtermeléstől várták az anyagi biztonságot, miközben a TÉSZ által támasztott minőségi elvárásokat és adminisztrációt komoly akadályként élték meg. A középkorú pár (főként Mária) ilyen attitűdökkel és ambíciókkal talán sosem tudott volna „igazi” vállalkozóvá válni. A polgárosodás más kritériumai, így például az iskolai mobilitás vagy a más foglalkozási pályák iránti nyitottság nem jelenik meg Mária történetében (Szelényi 1992, Juhász 2006). Végül bizonyos fokig a gyerektelenség is a tanyavilágba ágyazza Máriát, hiszen nem kellett például a városi intézményekhez, legfőképp az óvodához, iskolához közelebb költözni, így a városi intézmények könnyebb elérése nem követelte meg a tanyavilág elhagyását¹³. A második gazdaság keretei között folytatott háztáji termelés kimondott-kimondatlan célja sokszor a következő generáció térbeli és társadalmi mobilitásának elősegítése volt (Juhász 2006; Márkus 1979, 1991), ami az önkiszákmányolás értelmét kibővítette és intergenerációs távlatokba helyezte. Mária történetében viszont a gyerektelenség inkább az immobilitást erősíthette.

BOLDOGULÁS ÉS ÖNKIZSÁKMÁNYOLÁS – BOLDOGSÁG ÉS ÁGENCIA? A FOGALOMHASZNÁLAT DILEMMÁI

Az önkiszákmányolás jelentésrétegei végső soron a hagyományos paraszti kultúra folytonosságára mutatnak rá Mária történetében. A porta rendben tartása, a szakadatlan munka és talpon levés egyfelől „paraszt-törvény” (Erdei 1973 [1938], Závada 2006 [1986]). Másfelől Mária más mozgósítható tőke híján mindvégig a saját munkaerejével gazdálkodik, akárcsak a szülei és a paraszt-munkások általában (Szelényi 1992). Az önkiszákmányolás tehát egyfelől normatív, mondhatni habituális, akár a kertészeti, akár a ház körüli munkákra gondolunk, miközben Mária a saját erőfeszítésein, ágenciáján keresztül is meghatározza önmagát. Következésképp nem meglepő, hogy a fájdalom nem tarthatja távol a mindennapi munkától, a tanya körüli kert művelésétől és a ház rendben tartásától. „Beveszem a fájdalomcsillapítót, fölraokom a gerincvédőmet, és akkor, ameddig bírom.” A mezőgazdasági fizikai munkát ma is hiányolja, úgy tűnik, hogy ez az egyik legnagyobb hiány az életében.

Mindezek alapján megkockáztatható, hogy Mária élet- és mobilitástörténetének kerete az önkiszákmányolás. Az elemzést ugyanakkor végigkísérte a kutató értelmező ('étikus') és Mária megélt ('émikus') perspektívája közötti feszültség, ami folyamatosan problematizálta a fogalom használatát. Az önkiszákmányolás fogalma egyfelől a megélt fájdalom és a teherbírás szubjektív élményének megközelíthetlensége miatt problematikus: a másik testi élményeiről csak nyelvileg közvetített információk lehet, közvetlen tapasztalatunk aligha. Hasonlóképpen értelmezési problémát jelent a megélt életösszefüggések, kevésbé tudatosult motivációk (rutincselekvés, habituális cselekvés (Bourdieu 2000, 2002, Fáber 2018, Hadas 2021) hozzáférhetlensége, mivel ezek még ha tudatosulnak, reflektálódnak is, nehezen önthetők szavakba (Pintér 2012). Továbbá nyilvánvaló az értelmezői perspektívák közötti feszültség is: Mária elbeszélésében az önkiszákmányolás fogalma természetesen fel sem merül; a szakadatlan munka más élettörténeti összefüggésekbe ágyazódik. Az elvégzett munka, az „erőltetés” a saját cselekvőképességét és önállóságát bizonyítja mind a külvilág, mind önmaga felé, valamint az

¹³ Az oktatási intézmények elérhetősége és az ezek miatti költözések fel-felmerültek a pusztákon, illetve a puszták körüli „tanyákon” élőkkal készített interjúkban. (Németh 2015, 2016)

e fölött érzet elégedettséget sűríti. Azon összefüggések, melyekhez a fentiekben a boldogulás és önkizsákmányolás fogalmával közelítettem, Mária elbeszélésében inkább a boldogság és ágencia, mi több, az önazonosság összefüggéseibe rendeződnek.

Mer' annyira hozzá vagyok szokva ehhez a jó kis tiszta levegőhöz, azt, hogy öhm mozgásba legyen az ember. Tehát nem szabad az embernek elhagynia magát, öhm, sőt, mit több, én gyógyszert is, fájdalomcsillapítókat csak akkor veszek be, hogy ha valami olyan nagyobb munkát csinállok.

Ebben a megélt perspektívában a mozgás, még ha fájdalommal jár is, a munkaképesség (az ágencia), bizonyítéka, ami elmélyíti és megerősíti az önellátás, a hétköznapi önállóság képességét. Az évtizedes 'önkizsákmányolás' célja nem a felfelé mobilitás vagy akár a számottevő anyagi előrelépés volt, hanem a „hétköznapi meggyökerezettség” (Dúll 2015a:21), a tanyai beágyazottság fenntartása és e keretek között az anyagi és hétköznapi önállóság fenntartása. Mária történetében végső soron a társadalmi és térbeli immobilitás, ha nem is életcélként, mindenképp értéként tételeződik, miközben a mind a társadalmi/foglalkozási, mind a térbeli mobilitás inkább fenyegető. Az életforma folytonossága, a kertészet generációs folytonossága és ezzel együtt a paraszt-munkás életmód és ethosz habituális rögzültsége is az immobilitás felé hat. Ebben az összefüggésben a tanya maga Mária élettörténetének egyik aktív formálója, az immobilitás egyik eredője (Tuitjer 2018).¹⁴ A tanya elhagyása és a tanyai életmód feladása, a városba költözés egyfelől elképzelhetetlen, másfelől olyan fenyegető, hogy Mária „bele sem mer gondolni” ebbe. Az önállóság megteremtése tehát mind anyagi, mind fizikai, mind párkapcsolati téren összefonódik. Mária szerint már nem tudna még egy férfihoz alkalmazkodni, mivel mind-egyik párja mellett le kellett mondania valamilyen neki fontos dologról. Egyedül a tanyáján viszont magára talált, a helykötődése és immobilitása egyben erős önazonosságot is hordoz (vö: Dúll 2015a, 2015b).

Én most vagyok önmagam. (kicsit nevet) [...] Mikorra magamra találtam. Hogy vissza arra, ahol voltam. Tehát, ami voltam. Ami vagyok: szeretek az emberekkel beszélgetni.

A „most vagyok önmagam” megállapítás sűríti mindazt a megélt életösszefüggést, melyben az immobilitás, a „hétköznapi meggyökerezettség”, a tanyához és tanyai élethez való ragaszkodás összefonódik az önállósággal és az önellátással, a mindennapi munkavégzés, a tanya rendben tartásának képességével. Bár mindezt fájdalom, erőltetés és önkizsákmányolás kíséri, mégis ez az önkizsákmányolás az önállóság és az ágencia megőrzésének a feltétele. Mária történetében a fóliasátrás kertészkedés a strukturális körülmények és főként a habituális korlátok miatt nem vált a boldogulás útjává; nem vezetett társadalmi mobilitáshoz, nem nyitott utat az autonómabb, nagyobb önállóságot jelentő parasztpolgári vagy vállalkozói lét felé. A fóliasátrakban és a ház körül végzett munka azonban mégis a boldogságot jelenti Mária életében, mert a munkán keresztül megélheti az önálló életvezetés biztonságát, a saját tanya és a keze munkája felett érzett elégedettséget, ami a testi fájdalmak ellenére is értelmet jelent a hétköznapi életben.

¹⁴ A családi házhoz való kötődés, az ide kötődő rutinok, illetve a tulajdonlás miatt a ház értelmezhető a vidéki nők élettörténetét aktívan alakító ágensként, pontosabban a latouri fogalmi keretben aktánsként. Lásd bővebben: Tuitjer 2018.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (2000) Bodily knowledge. In *Pascalian meditations*. California: Stanford University Press. 128–164.
- Bourdieu, P. (2002) Habitus. In Hillier, J. – Rooksby, E. (eds.) *Habitus: A sense of place*. Aldershot, Burlington: Ashgate. 17–37.
- Csurgó B. (2002) Gazdaasszonyok és farmerfeleségek: családi gazdálkodás Mezőtúron. *Századvég*, 25(7): 47–75.
- Csurgó B. – Megyesi B. (2006) Családi döntések, munkamegosztás és társadomszerkezet In Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 293–310.
- Csurgó B. (2011) A gender téma a vidékszociológiában. In Dupcsik Cs. – Kovách I. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) *Fiatal kutatók tanulmányai*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet. 137-155. Hozzáférhető: https://szociologia.tk.hu/uploads/files/archive/st_soc_1_1.pdf [letöltve: 2022-08-05]
- Dúll A. (2015a) Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-tól: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In Keszei A. – Bögre Zs. (szerk.) *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L’Harmattan 19–33.
- Dúll A. (2015b) Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyérvényesítés, helykötődés és helyidentitás. In Bodor P. (szerk.) *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. Budapest: L’ Harmattan. 79–99.
- Erdei F. (1971) *Város és vidéke*. Budapest: Szépirodalmi.
- Erdei F. (1973) [1938] *Parasztok*. Budapest: Akadémiai.
- Fáber Á. (2018) *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.
- Fekete D. (2020) „Nekem ez most jó a kislány végett”. Női tapasztalatok a közfoglalkoztatási programról. *Szociológiai Szemle* 30(3): 70–95. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2020.3.4>
- Gábrriel D. (2019) Gondozói migráció és nemi szerepfelfogások. *Demográfia* 62(4): 385-417. <https://doi.org/10.21543/Dem.62.4.3>
- Hadas, M. (2021) *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. London-New York: Routledge.
- Illyés Gy. (2005) [1936] *Puszták népe*. Budapest: Osiris.
- Jelinek Cs. – Virág T. (2020) Zsugorodó városok és társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 30(2): 4–27.
- Juhász P. (2006) *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum – Jelenkor Alapítvány.
- Kovách I. (1988) *Termelők és vállalkozók. A mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Kovách I. (2012) *Vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.
- Kovács É. (2007) Narratív biográfia elemzés. In Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373–396.
- Kovács É.–Vajda J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács K. – Váradi M. M. (1997) Kisvárosi nők. *Beszélő* 2(1): 38–60.
- Kovács T. (2018) A megszakított polgárosodás újraindítása – ahogy azt Szelényi Iván látta az 1980-as évek második felében. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Lépték és irónia. Szociológiai kalandozások*. Budapest: L’Harmattan, 55–71.
- Kovai C.–Vigvári A. (2020) Befejezetlen proletarizáció? A vidéki munkaerő-tartaléksereg Magyarországon a 2008-as válságot követően. *Tér és Társadalom*, 34(3): 68–89. <https://doi.org/10.17649/TET.34.3.3284>.
- Kuczai T. (2011) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány. Hozzáférhető: <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4677/> [letöltve: 2022-09-01]
- Gregor, A. – Kovács, E. (2019) Work–life: balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 7,91–115. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2019en.91>
- Márkus I. (1979) *Nagykőrös*. Budapest: Szépirodalmi.
- Márkus I. (1991) *Az ismeretlen főszereplő: tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi.
- Melegh, A. – Gábrriel, D. – Gresits, G. – Hámos, D. (2018) Abandoned Hungarian workers and the political economy of care work in Austria. *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association*. 28(4): 61–87.
- Molnár Á. (2004) Asszonyok és családközpontúság. A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek egymásra hatása a kiskanizsai „sáskák” esetében. *Századvég* 9(33): 164–192.

- Nagy G. (2021) Ciklikus fejlődés a lakáspiacokon In Koós B. (szerk.) *Területi riport*. Budapest: Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete, 139–168.
- Németh K. (2015) "A pusztá le van robbanva": helykötődés és nosztalgia a pusztai élettörténetekben In Keszei A. – Bögre Zs. (szerk.) *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 356–379.
- Németh K. (2016) *A rekonstrukciótól az interpretációig: Kísérlet két letűnt életvilág értelmezésére*. Doktori Disszertáció, ELTE TÁTK, Kézirat
- Németh K. (2022) Cosmopolitans in a farmhouse: Return migration and adaptation of habitus through the lens of a homemaking process. *Intersections East European Journal of Society and Politics* 8(2): 1–20. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i2.840>
- Németh K. (2013) „Koszorú lóra bársony nyereg nem illik.” *Cselédek és urak – egykor és most*. Belvedere Meridionale 5(3): 31–50.
- Németh K. (2007) Társadalmi metszetek (recenzió). *Szociológiai Szemle* 17(3-4): 259–265.
- Őrszigethy E. (1986) *Asszonyok férfisorban*. Budapest: Szépirodalmi.
- Pintér J. N. (2012) A tudattalan identitás. *Imago* 2(2): 67–72.
- Rácz J. – Pintér J. – Kassai Sz. (2016) *Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest: L'Harmattan
- Rosenthal G. (1993) Reconstruction of life stories. In: Josselson, R. – Lieblich, A. (eds.) *The narrative study of lives 1*. London: Sage. 59–91.
- Sik E. (1988) Az "örök" kaláka. In Sik E. – Kelen A. *A társadalmi munka szociológiája*. Budapest: Gondolat.
- Szelényi I. (1992) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* (Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével). Budapest: Akadémiai.
- Szilágyi M. (2018) A Puszták népe társadalomnéprajzi nézőpontból. In *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom*. Budapest – Pozsony: Kalligram, 28–38.
- Tamáská M. (2013) *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után*. Budapest: Martin Opitz.
- Timár J. (1990) Kötőjelek és hiányjelek a magyar tanyakutatásban. *Tér és Társadalom*, 4(2):49–62. <https://doi.org/10.17649/TET.4.2.173>
- Tuitjer, G. (2018) A house of one's own – The Eigenheim within rural women's biographies. *Journal of Rural Studies*, 62:156–163. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.08.002>
- Vajda J. (2003) Az élettörténet szövegének szövete. *JEL-KÉP. Kommunikáció, közvélemény, média*, 22(1): 89–96.
- Várad M.M. (2018) Kisfalusi nők a gondozási piacon In Várad M. M. (szerk.) *Migráció alulnézetből*. Budapest: Argumentum – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, 122–169.
- Várad M. M. (2020) Az (im)mobilitás dinamikái vidéki terekben – szakirodalmi kitekintés, empirikus kiegészítésekkel. *Tér és Társadalom* 34(3): 114–141.
- Vasárus, G. – Bajmócy, P. – Lennert, J. (2018) In the shadow of the city: demographic processes and emerging conflicts in the rural-urban fringe of the Hungarian agglomerations. *Geographica Pannonica* 22(1) 14–29.
- Vicsek L. (2006) *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás*. Budapest: Osiris
- Vigvári, A. (2016) 'Rural poverty' in urban spaces of Budapest. Research proposal for examining spatial inequality in contemporary Hungary. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 6(4): 47–61. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016en.47>
- Vigvári, A. – Geröcs, T. (2017) *The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures*. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*. 62(1): 85–104. <https://doi.org/10.1515/subbs-2017-0006>
- Závada P. (2006 [1986]) *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós 1945–56*. (Harmadik, átdolgozott kiadás). Budapest: Magvető.